

Dr. Ivo Ban

Docent na Fakultetu za turizam i vanjsku trgovinu, Dubrovnik

E-mail: iban@ftvt.hr

DUG I TEŽAK PUT **(iz netržišnih u tržišne ekonomije)**

UDK/UDC 338.92

Pregledni rad

Primljeno/Received: 26. ožujka/March 1997.

Sažetak

U radu se ističe kako je prijelaz iz planskih u tržišne ekonomije dug i težak put. Na tom putu sve se zemlje suočavaju s mnogobrojnim problemima, a početni i vrlo važni koraci su liberalizacija i stabilizacija kao dva međusobno uvjetovana ekonomska procesa - pristupa u ekonomskoj politici. Naglašava se posebno povezanost između stupnja liberalizacije i uspješnosti preobrazbe. Jer one zemlje koje su temeljito promijenile raniji - planski ekonomski sustav i u tome bile ustrajnije, daleko su odmakle na putu prema tržišnom gospodarstvu. Nasuprot tome zemlje koje su bile neodlučne, samo djelomice ušle u promjene ili tijekom vremena mijenjale temeljna opredjeljenja, ostale su tek na prvoj polovini puta.

Kao očit problem u tranzicijskom procesu navodi se logičan utjecaj izrazito različitih polaznih osnova na uspjeh i doseg u prijelazu iz planskih u tržišne ekonomije. Pored toga ukazuje se na jedan vrlo naglašen ograničavajući činitelj, a to je nedostatak, odnosno neizgrađenost institucija bez kojih ne može funkcionirati ili ograničeno funkcionira tržišna ekonomija. To se poglavito odnosi na institucije u oblasti financija, bankarstva, tržišta novca i kapitala. Ustroj, razvoj i funkcioniranje tih institucija jedna je od prioritetnih zadaća svih zemalja u tranziciji.

Ključne riječi: *tranzicija, liberalizacija, planska ekonomija, tržišna ekonomija, stabilizacija.*

UVOD

Prijelaz je netržišnih u tržišne ekonomije intrigantna tema, pa stoga i ne čudi što joj se danas u ekonomskoj literaturi posvećuje iznimna pozornost i što u svojim radovima brojni znanstvenici pokušavaju dati

vlastita viđenja toga procesa posebno naglašavajući njegove pojedine dijelove.

Takav je pristup i u ovom radu. U njemu se globalno za zemlje u tranziciji, ističući pojedine karakteristične primjere, razmatra prvi i nezaobilazni korak u preobrazbi, a to je liberalizacija s njenim posljedicama.

To je, dakako, prvi, ali ne i jedini korak na dugom i teškom putu od plana do tržišta. Jer tržišni odnosi mogu funkcionirati u stabilnoj ekonomiji, demokratskom ozračju, političkim slobodama, tržišno orijentiranom sustavu, tržišnim institucijama i svijesti okrenutoj prema zakonitostima ponude i potražnje. Izostane li to od načelnih opredjeljenja ne može biti nikakve koristi, a izgradnja tržištu potrebne infrastrukture zahtjeva stvarno htijenje, znanje, novac, strpljenje i vrijeme.

1. OPSEG I ZNAČENJE

Proces preobrazbe netržišnih u tržišne ekonomije odvija se u većoj ili manjoj mjeri u trideset zemalja središnje i istočne Europe, te Azije.¹ Zapravo sve bivše komunističke zemlje krenule su brže ili sporije tim putem. Na sličnom su pravcu i dvije još uvijek samko "crvene" zemlje Kina i Vijetnam, dok su Sjeverna Koreja i Kuba i dalje ostale uglavnom na starim dogmatskim pozicijama, iako su njihova gospodarstva već toliko iscrpljena da im prijeti potpuni kolaps.²

Pokušaji "dotjerivanja" nedjelotvornih planskih ekonomskih sustava bili su već dugo prisutni. Reforme su, doista, započinjale mnoge zemlje ili su ih namjeravale započeti, ali je ishod uvijek bio gotovo isti; promjene su bile neznatne, a rezultati skromni.

Glavni je razlog tako malih pomaka i, s obzirom na teške ekonomske prilike, skoro bezvrijednih rezultata, bojazan od potkapanja temelja krutih birokratskih nedemokratskih režima, koji su se samo deklarativno izjašnjavali za promjene, a u biti su bili protiv svega što bi poteklo sustavne, a to, dakako, znači korijenite i sveobuhvatne reforme.

Takva tvrdnja može se potkrijepiti činjenicom što je proces temeljitih i sustavnih promjena nezaustavljivo krenuo naprijed tek koncem 80-ih i početkom 90-ih kada su se političke i ekonomske scene uklonjeni stari

1 To su zemlje središnje i istočne Europe: Poljska, Češka, Slovačka, Mađarska, Rumunjska, Bugarska i Albanija, zemlje bivšeg SSSR-a, Rusija, Estonija, Latvija, Litva, Bjelorusija, Ukrajina, Moldavija, Armenija, Azerbedan, Gruzija, Kazahstan, Turkmenistan, Uzbekistan, Tadikestan i Kirigistan, države nastale raspadom Jugoslavije: Hrvatska, Bosna i Hercegovina, Makedonija, Slovenija i SR Jugoslavija, te Kina, Vijetnam i Mongolija.

2 "Korea's twin crisis", *The Economist*, 342 (8005), February 22nd 1997, 72.-73.

okoštali tržištu nenaklonjeni režimi ili je došlo do realnog gledanja na svijet i vlastiti položaj u njemu (Kina, Vijetnam).

Diktatorski komunistički režimi u Sjevernoj Koreji i na Kubi uz veoma visoku cijenu nedemokracije, te ekonomske i socijalne bijede uspijevaju zasada ostati na putu koji ne vodi nikamo. No, bez obzira na sadašnje stanje, promjene u okruženju i stalni napredak koji ga prati, te drukčije prilike u zemljama dosadašnjim sponzorima, srušit će aktualnu vlast, pa će i te zemlje krenuti prema tržištu.

Ekonomske i socijalne razlike primjerice između Južne i Sjeverne Koreje toliko su velike (tabl. 1.) da je sasvim logično zaključiti kako su reforme u ovoj potonjoj neizbježne. Ne shvati li to postojeći režim neće moći odoljeti pritisku vremena, pa će to učiniti neki novi političari koje će izbaciti na površinu u pravo vrijeme nužnih promjena.

Tablica 1.

Pokazatelji ekonomskog i socijalnog stanja u dvjema Korejama (Sjevernoj i Južnoj Koreji)

Pokazatelji	Južna	Sjeverna
Stanovništvo 1995. (mln.)	44,9	23,3
Prihodi po stanovniku 1995. (USD)	10.067	957
O godišnji rast BDP-a 1990.-1995. (%)	7,6	-4,5
Vanjska trgovina (% od BDP)	57,6	9,2
Radio na 1000 stanovnika (1989.)	1.003	207
Televizor na 1000 stanovnika (1989.)	207	14
O životni vijek (godina)	73,0	64,3
Umrta djeca na 1000 živorođene (1990.)	12,8	31,3
Udjel (%) poljoprivrednog stanovništva (1992.)	13,1	37,6
Troškovi obrane (% od BDP-a)	3,2	23,0

Izvor: *The Economist* (1997), 342 (8005), 73.

Geografski gledano proces tranzicije zahvatio je znatan dio svijeta, oko 30% stanovništva i više od četvrtine površine. Međutim, u ekonomskom smislu udjel tih ekonomija znatno je manji (tabl. 2.), pa se rezultati promjena zasada ne odražavaju osobito na svjetsko gospodarstvo.

Tablica 2.

Mjesto zemalja u tranziciji u svjetskoj ekonomiji (% - 1994.)

	BNP	Robni		Stanovništvo	Površina
		izvoz	uvoz		
Zemlje središnje i istočne Europe, ZND i bivše Jugoslavije	3,1	3,8	3,9	7,4	17,3
Kina Vijetnam Mongolija	2,4	3,2	3,0	22,5	8,5
Ukupno sve zemlje u tranziciji	5,5	7,0	6,9	29,9	25,8
Zemlje G-7	63,8	51,8	51,0	11,9	15,6
Druge zemlje	30,7	41,8	42,1	58,2	58,6
Svijet	100	100	100	100	100

Izvor: Obradeno i izračunano prema podacima iz *World Development Report 1996*, 188.; *World Bank Atlas 1996*, 18.-19.; *UNCTAD Comodity Yearbook 1995*, 4.-5., 8.-9.

Ako bi se, primjerice, BNP (bruto nacionalni proizvod) u svim zemljama u tranziciji povećao za 10% onda bi, uz nulti rast ostalog dijela svijeta, to utjecalo na porast svjetskog BNP-a od samo 0,5%. Međutim, kretanje makoekonomskih agregata u skupini zemalja G-7 itekako se osjeća u svjetskoj ekonomiji. Tako bi porast BNP-a od 10% samo u tim zemljama pridonio porastu toga agregata za 6,4% na razini svijeta.³

Ta konstatacija, dakako, ne umanjuje zračenje procesa tranzicije za svjetsku ekonomiju, jer će, gledajući dugoročno, i pored trenutačno izrazitih problema, promjene pridonijeti bržem razvoju zemalja u tranziciji, ali i svih transakcija (robe, usluga, kapitala, tehnologija, znanja). Otvaranje tih zemalja prema svijetu utjecat će poglavito na porast trgovine i konkurentnosti.

2. BITNI KORACI

Veoma važan korak u procesu prijelaza iz planske u tržišnu ekonomiju je ukidanje monopola i utjecaja države, obično se naziva liberalizacija, a obuhvaća šest područja gospodarskog života.

³ Izračunano prema podacima iz tabl. 2. i podacima iz izvora navedenih u toj tablici

1. ukidanje kontrole cijena i njihovo slobodno formiranje temeljem odnosa ponude i potražnje;
2. slobodu trgovine;
3. ukidanje državnih subvencija i prestanak uplitanja države u gospodarstvo,
4. privatizaciju,
5. slobodno uključivanje inozemnih poduzeća na svim poljima nacionalnog gospodarstva,
6. slobodno osnivanje novih i zatvaranje postojećih poduzeća, odnosno obavljanje i prestanak obavljanja poslova.

To su nužne promjene bez kojih nema prijelaza na tržišnu ekonomiju, a njihov izostanak ili djelomična primjena ne mogu dati zadovoljavajuće rezultate, što je do sada višestruko potvrdila praksa.

Naime, zbog izrazitih razlika u polaznim ekonomskim, institucionalnim i političkim uvjetima, a i stvarne spremnosti pojedinih vlada da učine korijenite zahvate, sadržaj reformi, područja primjene i brzina provedbe primjetno variraju u pojedinim zemljama.

Mađarska i Kina su, primjerice, započele s liberalnijim pristupom u ekonomiji znatno ranije, tj. 60-ih odnosno 70-ih, što se pozitivno odrazilo na ekonomska kretanja i strukturne promjene.⁴ Tako je Mađarska ostvarila najveći realni rast BDP-a (bruto domaćeg proizvoda) u razdoblju 1983.-1991. od svih zemalja sovjetskog bloka, a Kina je po tom pokazatelju prva zemlja u svijetu.⁵ Nakon djelomičnih reformi i izostanka zračajnijeg rasta te stabilizacije gospodarskih tijekova Vijetnam je koncem 80-ih pristupio sustavnijim promjenama, što se pozitivno odrazilo na ekonomska kretanja (tabl. 3.), iako komunističke vođe naglašavaju (na 7. kongresu Vijetnamske komunističke partije polovicom 1991.) kako njihova zemlja neće ići u "metež istočnoeuropskog tipa".⁶

4 Učinak ranije započete liberalizacije pokazuje podatak o udjelu državnog sektora u ukupnoj proizvodnji te zaposlenosti. U Mađarskoj je 1984. udjel državnog sektora u proizvodnji bio samo 65,2%, a u zaposlenosti 69,9% dok je u Kini na državni sektor otpadalo 73,6% proizvodnje. U SSSR-u je 1985. udjel državnog sektora u proizvodnji iznosio 96,0%. Usporedbe radi u SAD je 1983. državni sektor "imao" 1,3% proizvodnje i 1,8% zaposlenosti (cf. Estrin, S. and Cave, M. (eds.) (1993), *Competition and Competition Policy, A Comparative Analysis of Central and Eastern Europe*, Pinter Publishers, London/New York, 9.

5 Kineski model "dva sustava u jednom" dao je dobre rezultate. U razdoblju 1980.-1995. zabilježen je prosječni godišnji realni rast BDP-a od gotovo 10%. Stopa domaće štednje iznosila je 1995. visokih 35,5% (u OECD 19,3%) - cf. "Business in Asia", Survey, *The Economist*, 338(7956), March 9th 1996, 5.

6 Nixon, F. (1995), "Enterprise reform and economic restructuring in transitional

Tablica 3.

Kretanje bruto domaćeg proizvoda u razdoblju 1983.-1991.

Zemlja	Indeks 1991./1983. ¹	O god. stopa rasta (%)
Albanija	80,4	-2,7
Bugarska	92,4	-1,0
ex Čehoslovačka	91,4	-1,1
ex Jugoslavija	110,1 ²	1,4
Kina	198,9	9,0
Mađarska	122,4	2,6
Mongolija	111,8	1,4
Poljska	99,2	-0,1
Rumunjska	81,9	-2,5
ex SSSR	111,6	1,6
Vijetnam	155,8	5,7

1 BDP je izražen u nacionalnim valutama i stalnim cijenama 1990.

2 indeks 90./83.

Izvor: Izračunano na temelju podataka iz *Statistical Yearbook 1992*, 203., 205.-206., 208.-211., 213.-215.

Poljska je u reformama bila najdoslijednija i najbrža. Prišla je odmah na početku 90-ih "šok terapiji" tako da je oslobodila kontrole oko 90% cijena, ukinula glavninu raznovrsnih ograničenja u trgovini i monopol državne trgovine, uvela konvertibilnost nacionalne valute za tekuće transakcije.⁷

Albanija i baltičke zemlje, bivša Čehoslovačka i Kirgistan primjenjivale su također model brze i opsežne liberalizacije. Bugarska je na početku imala sličan pristup, ali je kasnije pod pritiskom moćnih i brojnih interesnih skupina došlo do promjene, pa je država nastavila štititi i davati financijsku potporu, što je značilo reformski korak nazad. I u Rumunjskoj su reforme napredovale promjenljivo. Već u 1990. polovina je cijena liberalizirana, zatim je došlo do zastoja, pa opet se polovicom 90-ih osjećaju šire i dublje mjere liberalne ekonomske politike.⁸

economies", u P. Cook and C. Kikpatrick (eds.), *Privatisation Policy and Performance, International Perspectives*, Prentice Hall/Harvester Wheatsheaf, New York (etc.), 101.

7 Fornalezyk, A. (1993), "Competition policy in the Polish economy in transition", u S. Estrin and M. Cave (eds.), *Competition and Competition Policy*, o.c., 28.-43.

8 Cf. *World Development Report 1996* (1996), from Plan to Market, Oxford

Rusija je također liberalizirala cijene i uvoz u 1992., ali je još uvijek izvoz znatnog dijela proizvoda reguliran kvotama i opterećen izvoznim dradžbinama. Cijene robe široke potrošnje i dalje kontroliraju lokalne vlasti a pod kontrolom su i stanarine, te javni promet, što je karakteristično i za druge zemlje u tranziciji. Očito je da na taj način vlade pokušavaju voditi politiku "socijalnog mira".⁹

Koliki je opseg i stupanj ekonomske preobrazbe u zemljama koje različitom i promjenljivom dinamikom stvarno žele i konkretno idu iz planske u tržišnu ekonomiju najbolje govori indeks liberalizacije - sintetički pokazatelj ponderiranih sredina procjene stupnja liberalizacije domaćih transakcija, transakcija s inozemstvom i promjene vlasničke strukture (tabl. 4.).¹⁰

Sagledavanje "vrijednosti" liberalizacije u razdoblju od 1989. do 1995. obuhvaća opseg i stupanj promjena, koje se uzimaju ovim pokazateljem, u sedmogodišnjem razdoblju, pa je to mjerilo zapravo "inventura" prijednog puta nositelja ekonomske politike i ekonomskih aktivnosti. Indeks za 1995. pokazuje razinu svih elemenata oslobađanja izravnog utjecaja države na gospodarske tijekove u toj godini.

Očito je da zemlje iz skupine 1 prednjače i po učinjenom na putu do tržišta od 1989. do 1995. i stanju u 1995. Hrvatska među tim zemljama zauzima visoko četvrto mjesto, što pokazuje da su, unatoč agresiji, okupaciji i ratu, prethodile znatne promjene te da je postojeća razina tržišnosti u hrvatskom gospodarstvu visoka.

University Press (World Bank), New York, 23.

- 9 Avea, P. (1994), "Problem in foreign trade regulation in the Russian economic reform", u A. Aslund (ed.), *Economic Transformation in Russia*, Pinter Publishers, London, 80.-93.
- 10 Prema World Development Report 1996, p.14., 28., 30. i 33. indeks liberalizacije obuhvaća promjene, odnosno dostignuti stupanj slobodnog formiranja cijena, ukidanja državnog monopola, kontrole izvoza i uvoza, smanjenje izvoznih i uvoznih dažbina, tekuće konvertibilnosti nacionalne valute, privatizacije i razvoja privatnog sektora, a izražava se vrijednostima od 0 do 10.

Tablica 4.

Opseg (indeks) liberalizacije po zemljama

Zemlja	Indeks	
	Ø 1989.-1995.	1995.
SKUPINA 1		
Poljska	7,20	8,92
Slovenija	7,16	8,56
Mađarska	7,16	9,04
Hrvatska	6,92	8,56
Makedonija	6,72	6,80
Češka	6,48	9,32
Slovačka	6,28	8,64
SKUPINA 2		
Estonija	5,52	9,32
Litva	5,12	8,64
Bugarska	5,00	6,12
Latvija	4,64	8,12
Albanija	4,36	7,40
Rumunjska	4,28	7,12
Mongolija	4,20	6,72
SKUPINA 3		
Kirgistan	3,80	8,24
Rusija	3,72	6,88
Moldavija	3,28	6,84
Armenija	2,92	5,84
Gruzija	2,72	5,84
Kazahstan	2,68	5,72
SKUPINA 4		
Uzbekistan	2,32	5,28
Ukrajina	2,24	5,72
Bjelorusija	2,20	4,80
Azerbajdžan	2,08	4,40
Tadžikistan	1,92	3,92
Turkmenistan	1,24	2,20
Vijetnam	5,80	6,56
Kina	5,24	5,88

Izvor: Izračunano prema World Development Report 1996, 14.

3. POSLJEDICE

Napuštanje starog sustava i prijelaz na gospodarstvo oslobođeno državnih stega, ali i obilatih financijskih davanja u raznim oblicima, nije ostalo bez izrazitih posljedica.

Proizvodnja je naglo pala u svim zemljama središnje i istočne Europe te bivšeg SSSR-a (tabl. 5.), nezaposlenost se povećala (tabl. 6.), a inflacija je vrtoglavo rasla (tabl. 7.).

Tablica 5.

Godišnje promjene realnog BDP-a (%)

Zemlja	1990.	1991.	1992.	1993.	1994.	1995.
Albanija	-10,0	-27,7	-9,7	11,0	7,4	6,0
Bugarska	-9,1	-11,7	-6,0	-4,2	0,0	3,0
Češka	-1,2	-14,2	-6,4	-0,5	2,6	5,0
Hrvatska	-6,9	-15,1	-12,8	-3,2	1,8	2,0
Mađarska	-2,5	-7,7	-4,3	-2,3	2,5	2,0
Makedonija	...	-9,8	-12,4	-12,0	-5,7	-4,0
Poljska	-11,6	-7,0	2,6	3,8	5,5	7,0
Rumunjska	-5,6	-12,9	-13,8	1,3	2,4	7,0
Slovačka	-2,5	-14,6	-6,2	-4,1	4,8	7,0
Slovenija	...	-9,3	-5,7	1,0	4,0	5,0
Armenija	-7,2	-8,8	52,3	-14,8	3,0	7,0
Azerbajdžan	-11,7	-0,7	-35,2	-23,1	-21,9	-17,0
Bjelorusija	-2,8	-1,5	-10,1	-9,0	-21,5	-12,0
Estonija	-7,1	-22,1	-21,6	-6,6	6,0	4,0
Gruzija	-14,8	-20,1	-40,3	-31,6	-28,2	-5,0
Kazahstan	-4,6	-6,8	-13,0	-15,6	-25,0	-9,0
Kirgistan	6,9	-9,1	-15,8	-16,3	-26,5	-6,0
Latvija	-1,2	-8,1	-35,0	-14,9	0,0	1,0
Litva	-3,3	-13,1	-39,3	-16,2	2,0	3,0
Moldavija	-1,5	-18,6	-25,0	-8,8	-22,1	2,0
Rusija	-3,6	-5,0	-14,5	-8,7	-12,6	-4,0
Tadžikistan	-2,4	-8,7	-30,0	-27,6	-15,0	-12,0
Turkmenistan	0,8	-5,0	-5,4	-5,0
Ukrajina	-3,8	-12,0	-12,5	-7,2	-24,3	-12,0
Uzbekistan	2,0	-0,5	-11,1	2,4	-4,5	-2,0
Kina	3,9	8,0	13,6	13,4	11,8	10,2
Mongolija	-2,0	-9,9	-7,6	-1,3	3,3	6,3
Vijetnam	4,5	6,0	8,6	8,1	8,6	9,5

Izvor: WDR 1996, 173., za Hrvatsku 1990., SLJH-96., 147.

Tablica 6.

Nezaposlenost i plaće u izabranim zemljama u tranziciji

Zemlja	Stopa nezaposlenosti %					Plaće (1994.) indeks 1989.=100
	1994	12./90.	12./91.	12./92.	12./93.	
Albanija	18,4
Poljska	16,2	6,1	11,5	13,6	15,7	72,5
Slovačka	15,0	1,5	11,8	10,4	14,4	...
Slovenija	14,7	...	10,1	13,3	15,4	...
Bugarska	14,3	1,7	11,5	15,6	16,4	...
Hrvatska	13,0
Rumunjska	10,9	...	3,0	8,2	10,1	...
Mađarska	10,8	1,7	7,4	12,3	12,1	100,0
Latvija	6,6	54,4
Estonija	3,4	46,3
Češka	3,1	0,7	4,1	2,6	3,5	80,0
Litva	2,6
Rusija	2,5	...	0,1	0,8	1,1	65,0
Bjelorusija	2,2	45,0
Kazahstan	1,1	32,5
Ukrajina	0,6	51,3
Uzbekistan	0,5

Izvor: Izračunano i obrađeno prema podacima iz World Development Report 1996, 75. i Lavigne, 1995., 226.

Tablica 7.

Godišnja inflacija (maloprodajne cijene) u zemljama u tranziciji (stopa - %)

Zemlja	1990.	1991.	1992.	1993.	1994.	1995.
Albanija	0,0	35,5	225,9	85,0	28,0	8,0
Bugarska	22,0	333,5	82,0	72,8	89,0	62,0
Češka	10,8	56,7	11,1	20,8	10,2	9,1
Hrvatska	135,6	249,5	938,2	1.516,0	98,0	4,1
Mađarska	29,0	34,2	22,9	22,5	19,0	28,2
Makedonija	120,5	229,7	1.925,2	248,0	65,0	50,0
Poljska	586,0	70,3	43,0	35,3	32,2	27,8
Rumunjska	5,1	174,5	210,9	256,0	131,0	32,3
Slovačka	10,8	61,2	10,1	23,0	14,0	9,9

Nastavak na str. 105.

Nastavak sa str. 104.

Slovenija	547,7	117,7	201,0	32,0	19,8	12,6
Armenija	10,3	100,0	825,0	3.732,0	5.458,0	175,0
Azerbajdžan	7,8	105,6	616,0	833,0	1.500,0	412,0
Bjelorusija	4,5	83,5	969,0	1.188,0	2.220,0	800,0
Estonija	23,1	210,6	1.069,0	89,0	48,0	29,0
Gruzija	3,3	78,5	913,0	3.126,0	18.000,0	160,0
Kazahstan	4,2	91,0	1.610,0	1.760,0	1.980,0	180,0
Kirgistan	3,0	85,0	854,6	1.208,7	280,0	45,0
Latvija	10,5	124,4	951,2	109,0	36,0	25,0
Litva	8,4	224,7	1.020,3	390,2	72,0	35,0
Moldavija	4,2	98,0	1.276,0	789,0	327,0	30,0
Rusija	5,6	92,7	1.353,0	896,0	303,0	190,0
Tadžikistan	4,0	111,6	1.157,0	2.195,0	452,0	635,0
Turkmenistan	4,6	102,5	492,9	3.102,0	2.400,0	1.800,0
Ukrajina	4,0	91,2	1.210,0	4.735,0	842,0	375,0
Uzbekistan	3,1	82,2	645,0	534,0	746,0	315,0
Kina	1,6	3,0	5,4	13,0	21,7	17,0
Mongolija	0,0	208,6	321,0	183,0	145,0	75,0
Vijetnam	67,5	67,6	17,5	5,2	8,0	17,0

Izvor: WDR 1996, 174.

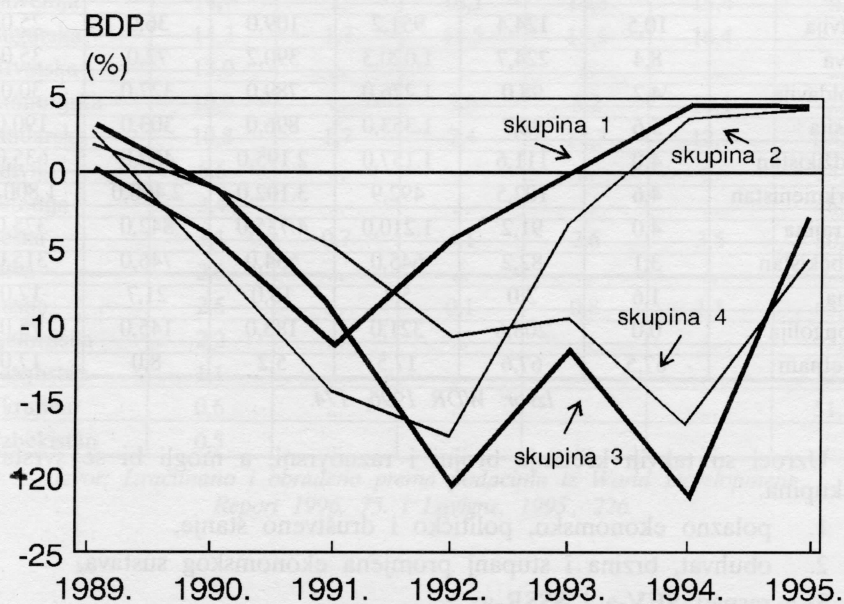
Uzroci su takvih kretanja brojni i raznovrsni, a mogli bi se svrstati u pet skupina.

1. polazno ekonomsko, političko i društveno stanje,
2. obuhvat, brzina i stupanj promjena ekonomskog sustava,
3. raspad SEV-a i SSSR-a;
4. promjene u potražnji nastale u uvjetima liberalnijih odnosa u ekonomiji,
5. promjene u ponudi i potražnji poroistekle slabljenjem "poduzetničke" uloge države.

U različitim su uvjetima započele tržišne reforme. Široki je raspon između tih zemalja mjeran razinom ekonomske i opće razvijenosti, makroekonomske neravnoteže, izgrađenosti i funkcioniranjem planskog sustava, političkim slobodama, geografskim položajem, unutarnjim i regionalnim napetostima i sukobima.¹¹

11 Misli se na kratkotrajni rat u Sloveniji polovicom 1991. prouzročen napadom vojske bivše Jugoslavije nakon proglašenja nezavisnosti te republike, srbočnogorsku agresiju na Hrvatsku nakon što je Sabor

Promjene su bile različite i po obuhvatu i po intenzitetu u pojedinim zemljama, što se vidno odrazilo na ukupna ekonomska kretanja. Temeljitim razmatranjem tih promjena uočava se da je pad proizvodnje ranije nastupio u zemljama koje su preobrazbu započele odlučnijom i bržom liberalizacijom. Da je liberalizacija bila dobra "investicija" potvrđuje ranije i brže oživljavanje proizvodnje u tim gospodarstvima (slika 1., tabl. 4., tabl. 8.).



Slika 1. Godišnje promjene (%) realnog BDP-a po skupinama zemalja u tranziciji

Izvor: WDR 1996, 29.

25.6.1991. na temelju referendumske odluke proglasio neovisnost i suverenost Republike Hrvatske, rat u Bosni i Hercegovini, napetosti oko Makedonije i njezinu ekonomsku blokadu, sukobe u Armeniji, Azerbajdžanu, Gruziji i Tadžikistanu.

Tablica 8.

Indeks liberalizacije i BDP (%) prema baznoj godini (1989.) u izabranim zemljama u tranziciji

Zemlja	Indeks liberalizacije Ø 1989.-1995.	BDP - % od bazne godine	
		% (godine)	1995.
Poljska	7,20	82,3(1991)	98,2
Mađarska	7,16	80,0(1993.)	82,7
Estonija	5,52	68,2(1993.)	76,4
Litva	5,12	43,6(1993.)	45,5
Rumunjska	4,28	71,4(1992.)	76,4
Mongolija	4,20	75,5(1992.)	81,8
Rusija	3,72	60,0(1995.)	60,0
Moldavija	3,28	43,6(1994.)	44,6
Kazahstan	2,68	44,6(1995.)	44,6
Ukrajina	2,24	42,7(1995.)	42,7

Izvor: Tabl. 4. i izračun prema podacima iz WDR 1996, 26.

Dezintegracija Savjeta za uzajamnu ekonomsku pomoć komunističkih zemalja i Sovjetskog Saveza, unutar kojih se odvijala glavnina trgovinskih i kapitalnih transakcija i to pod posebnim - povlaštenim uvjetima i kriterijima važećih i razumljivih samo među članicama, ostavila je mnoge zemlje "na suhom". Teško se bilo na početku suočavati s ekonomskom realnošću glede ulaznih cijena, kakvoće proizvoda, tržišnih kriterija, konkurencije.¹²

Ublažavanjem režima trgovine s inozemstvom ili ukidanjem ograničenja došlo je do preusmjerenja potražnje na tržišta izvan ranijih netržišnih okvira, ali i ponude s tih područja. Temeljem odnosa ponude i potražnje te plaćanja konvertibilnim valutama cijene su općenito brzo rasle, a osobito ranije subvencioniranim proizvodima.¹³

Slabljenjem uloge države smanjila se i proizvodnja i potrošnja, jer se reduciralo proračusko financiranje, investiranje i kupovanje. U Rusiji su, primjerice, nabavke vojske pale na razinu od oko 30%, a to se drastično odrazilo na proizvodnju. Izostanak financijske potpore nekurentnoj proizvodnji u baltičkim i srednjoeuropskim zemljama smanjilo je doduše zalihe, ali i ekonomske aktivnosti.¹⁴

Pad je proizvodnje utjecao na porast nezaposlenosti, ali kretanja nisu bila ravnomjerna. Naime, zabilježen je veći pad proizvodnje nego zaposlenosti, što je poglavito došlo do izražaja u ZND (Zajednica Neovisnih

12 Više o tome v. u Lavigne, 1995., 72.-87.

13 World Development Report 1996, 27.

14 Ibid., c.1.

Država), jer se u tim zemljama išlo na blaže oblike prilagođavanja tržištu rada (primjerice manje radnih sati). U zemljama središnje i istočne Europe pristup je bio bitno drukčiji, jer se išlo na veće otpuštanje radnika i prijevremeni odlazak u mirovinu.¹⁵

Na početku procesa liberalizacije sve su zemlje zabilježile visoku stopu inflacije (tabl. 7.), kao posljedicu "puštanja" cijena, ograničene ponude, smanjenih subvencija, utjecaja uvoza, fleksibilnijeg valutarnog tečaja i mekane monetarne i fiskalne politike.¹⁶

U takvim ekonomskim okolnostima nužna je stabilizacijska politika, što znači obuzdavanje inflacije čvrstom monetarnom i fiskalnom politikom te uklanjanje unutarnje i vanjske makroekonomske neravnoteže. Liberalizacija i stabilizacija su složeno povezane i međusobno uvjetovane. Obje su bitni prvi koraci u prijelazu iz planskog u tržišno gospodarstvo, a njima se može postići veoma mnogo čak i ako nedostaju ključna obilježja tržišta.¹⁷

Reforma se u istočnoj Aziji, tj. u Kini i Vijetnamu po svom sadržaju, obuhvatu i intenzitetu razlikuju od onih koje se provode u središnjoj i istočnoj Europi. Prilagođene su njihovoj vlastitoj političkoj strukturi i polaznim uvjetima, a stanovita im je prednost u tome što se naslanjaju na nešto slabije okvire državne - planske ekonomije.

Kombinacija planske i tržišne ekonomije uz još uvijek relativno visoku razinu restrikcija, poglavito u trgovini i ulasku inozemnih tvrtki, tespore preobrazbe velikih državnih poduzeća i financijskog sektora, daje u Kini izuzetno dobre rezultate.¹⁸ Razvojni koncept "jedna država, dva sustava" u kineskom je slučaju potvrdio valjanost i uspješnost, jer Kina postaje respektabilan svjetski ekonomski partner.¹⁹

Ekonomske su reforme u Vijetnamu donekle specifične u odnosu na praksu ostalih zemalja u tranziciji. Posebnost se sastoji u tome što država u okviru elastične planske ekonomije smješta u doziranoj mjeri i tržišne elemente, sadržaje i institucije kako bi se gospodarstvo otvorilo prema svijetu i privuklo inozemni kapital. Budući da državne povlastice nisu bile na osobito velikoj razini, te da promjene nastupaju usporedno, nisu uslijedili osjetniji ekonomski i socijalni potresi.²⁰

15 Cf. Lavigne, 1995., 146.-50.; WDR 1996, 27.

16 Cf. Lavigne, 1995., 138.-43.; WDR 1996, 35.

17 Cf. WDR 1996, 22., Lavigne, 1995., 114.-29.

18 Cf. A survey of China, *The Economist*, 342(8007), March 8th 1997, 3.-21.; A survey of business in Asia, *The Economist*, 338(7956), March 9th 1996, 3.-30.

19 Kina je 1993. bila na 11. mjestu u svijetu po robnom izvozu (1970. na 27. mjestu). U robnom je uvozu 1993. bila na 12. mjestu (1970. na 27. mjestu) - izračunano prema podacima iz UNCTAD Comodity Yearbook 1995, 2.-9.

20 Cf. Nixon, 1995., 104.-5.

4. RAZVOJ

Temeljni pokretač razvoja u zemljama u tranziciji je izvoz i sektor usluga. Europske zemlje u tranziciji primjetno su uspješne zbog otvaranja njihovih ekonomija i preusmjeravanja izvoza prema svjetskom a ne "regionalnom tržištu".²¹

Početni se skepticizam pokazao pretjeranim jer su mnoge zemlje, a poglavito neke iz skupine 1, uspjele prijeći "kvantitativni prag" i uspješno se postupno uključivati na zapadnoeuropsko tržište poboljšavajući uvjete razmjene (terms of trade). To je znak unapređenja proizvodnje u tim zemljama i poboljšanja kvalitete proizvoda, a osobito strojogradnje. Takvim su kretanjima znatno pridonijele inozemne izravne investicije i to najviše u Mađarsku, Češku i Poljsku.²²

Međutim, dugo razdoblje planske ekonomije, koja je bila lišena gotovo svih tržišnih poticaja, ostavilo je vidne tragove na svim područjima života i gospodarstva. Ekonomska svijest, obrazovanje, smisao za organizaciju, racionalno postupanje, osjećaj nužnosti stalnih prilagodbi tržišnim uvjetima, postojeća podgradnja i nadgradnja, tehnološka zastarjelost nisu solidan temelj za brži i dugoročni razvitak.

Pojedinačni i trenutačni pozitivni pomaci su dobar znak koji pokazuje da je izlaz iz dosadašnje krutosti i zatvorenosti moguć, ali isto tako da su u suvremenim ekonomskim uvjetima ekonomska čuda čista iluzija. Jer, u gospodarstvu se ništa ne može postići preko noći i kako bi samo netko htio.²³ Za stabilan i trajan uspjeh treba dugo vremena, puno znanja, novca,

21 Glavninu (preko 50%) izvoza i uvoza (1994.) zemlje središnje Europe ostvarile su s Europskom unijom (cf. A survey of Central Europe, The Economist, 337(7941), November 18th 1995, 7.)

22 Sharp, M. and Barz, M. (1997), "Multinational companies and the transfer and diffusion of new technological capabilities in Central and Eastern Europe and the former Soviet union", u David A. Dyker (ed.), The Technology of Transition, Central European University Press, Budapest, 99.-101.

23 Kao dokaz toj tvrdnji može poslužiti podatak da od 30 zemalja u tranziciji 15 zemalja ili 50% ima bruto nacionalni proizvod po stanovniku (1994. god.) manje od 1.000 USD, 5 zemalja manje od 2.000 \$, 7 zemalja manje od 3.000 \$, a samo 3 zemlje veći od toga i to Slovenija 7.140 \$, Mađarska 3.840 \$ i Češka 3.210 \$ (prema The World Bank Atlas 1996. 18.-19.) U tranzicijskim zemljama središnje Europe, koje spadaju u sam vrh razvijenosti među tim zemljama relativno je nizak stupanj automobilizacije. Primjerice (1995) u Poljskoj je samo 47% kućanstava imalo automobil, u Mađarskoj 51%, Slovačkoj 48%, Češkoj 60%, dok je u Njemačkoj (1993.) automobil imalo 70% kućanstava (cf. A survey of Central Europe, The Economist, 327 (7941), November 18th 1995, 21.)

strpljenja, demokracije, političkih sloboda, poštenja, vlastitog htijenja i mogućnosti, volje drugih, te povoljnih odnosa u okruženju.²⁴

Svim zemljama u tranziciji predstoji dugi i težak put. O uspješnosti "vožnje" ovisit će približavanje cilju - razvijenom tržišnom gospodarstvu.

Pored trgovine i usluge su izuzetno važan izvor rasta zemalja u tranziciji. Procjenjuje se da ukidanje ograničenja u oblasti usluga može pridonijeti porastu prihoda samo u ZND više od 10% i otvoriti oko šest milijuna novih radnih mjesta. To je veoma značajno, jer se na taj način kompenzira pad zaposlenosti u drugim sektorima gospodarstva.²⁵

Inače u onim zemljama u kojim je proces liberalizacije uznapredovao, sektor usluga postaje sve utjecajniji činitelj i poticatelj ekonomskog razvoja. Gospodarstvo se restrukturira u korist sektora usluga, pa se njihov udjel u ekonomskoj strukturi osjetno povećava (tabl. 9.).

Tako se reformama i liberalizacijom kao bitnim korakom u tom procesu postupno zatvaraju "socijalističke rupe usluga" i hvata pomalo priključak s tržišnim ekonomijama.²⁶

24 Prema Economist Intelligence Unit kreditni je rejting (rangiranje rizika kreditiranja) zemalja u tranziciji nizak. U Q4 1996. rizik je za Rusiju iznosio 75 (maksimum je 100), Mađarsku 47, Poljsku 30, Kinu 47, zemlje bivšeg SSSR-a kao cjelinu 73, istočnu Europu (cjelina) 53, a radi usporedbe, za zemlje južno od Sahare (cjelina) 62 (cf. Economist, 342(8009), March 22nd 1997, 144.)

25 Cf. From Plan to Market, World Development Report 1996, 29.

26 Na sektor usluga otpada 60-70% "proizvodnje" u razvijenim zemljama. U SAD čak 75% BDP-a (1990.) čine usluge (cf. Guide to Economic Indicators (1994.), The Economist, London, 30., 56.)

Tablica 9.

Ekonomska struktura izabranih zemalja u tranziciji

Zemlja	Udjel u BDP-u					
	industrija		poljoprivreda		usluge	
	1980.	1994.	1980.	1994.	1980.	1994.
Poljska	73 ¹	40	15 ¹	6	12 ¹	54
Mađarska	61 ¹	33	21 ¹	7	25 ¹	60
Hrvatska	49 ²	25	12 ²	13	39 ²	62
Češka	63	39	7	6	30	55
Slovačka	63	36	7	7	30	57
Estonija	49	36	14	10	37	55
Kina	49	47	30	21	21	32
Litva	53	41	19	21	29	38
Bugarska	54	35	14	13	32	53
Albanija	37	22	28	55	35	23
Rumunjska	67 ¹	33	17 ¹	21	16 ¹	46
Mongolija	28	45	14	21	57	34
Rusija	54	38	9	7	37	55
Uzbekistan	37	34	28	33	35	34
Bjelorusija	53	54	18	17	29	29
Azerbajdžan	47	32	22	27	31	41

1 odnosi se na 1975.

2 društveni proizvod - izračunan po sistemu materijalne proizvodnje

Napomena: zemlje su poredane prema indeksu liberalizacije (Ø1989.-1995.), podaci označeni brojevima 1 i 2 su iz drugih izvora pa zbog različite metodologije nisu sasvim usporedivi s podacima iz WDR 1996

Izvor: *Privedeno prema podacima iz WDR 1996, 210.-11.; Lavigne, 1995., 53.(1); SGH-1982., 61.-2.(2)*

Uz sve probleme, lutanja, nedosljednosti, još uvijek visoki udjel države u privatiziranim poduzećima, generiranje nezaposlenosti, izostanak općenito većih ekonomskih efekata, stoji ipak činjenica da je i proces privatizacije, uzevši u cjelini, pridonio ekonomskom napretku. I taj je proces, inače izuzetno bitan u preobrazbi prema tržišnom gospodarstvu, izavno vezan za stupanj liberalizacije. Dokaz tome je što je prosječno veći postotak privatiziranih nositelja ekonomskih aktivnosti u zemljama s većim indeksom liberalizacije (tabl. 10.).²⁷

²⁷ Detaljnije o procesu privatizacije u zemljama u tranziciji: Lavigne, 1995., 155.-90.; Cook, P and Kirkpatrick, C. (eds.) (1995), *Privatisation Policy and Performance, International Perspectives*, o.c., 31.-135.

Tablica 10.

Udjel (%) privatnog sektora u BDP-u

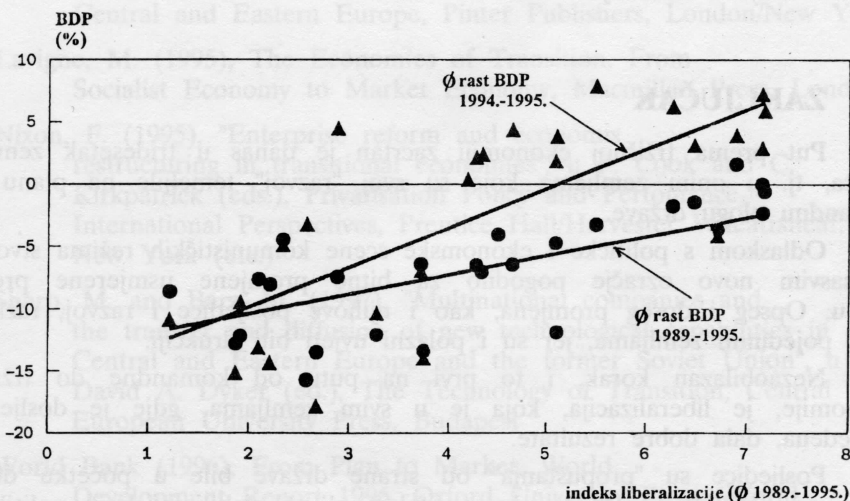
Zemlja	1990.	1995.
SKUPINA 1		
Poljska	26,9	57,8
Slovenija	11,3	37,2
Mađarska	18,8	59,4
Hrvatska	10,0	46,9
Makedonija	13,8	39,4
Češka	5,0	69,4
Slovačka	6,3	58,8
SKUPINA 2		
Estonija	10,0	60,0
Litva	11,3	55,0
Bugarska	9,4	35,6
Latvija	9,7	56,9
Albanija	4,7	59,1
Rumunjska	16,3	37,5
Mongolija	9,7	54,4
SKUPINA 3		
Kirgistan	6,9	39,4
Rusija	6,3	57,8
Moldavija	10,0	29,7
Armenija	12,2	44,4
Gruzija	25,6	30,0
Kazahstan	6,9	24,4
SKUPINA 4		
Uzbekistan	10,0	30,0
Ukrajina	10,3	36,3
Bjelorusija	5,3	11,9
Azerbajdžan	10,0	24,4
Tadžikistan	10,0	15,3
Turkmenistan	10,0	15,6
Kina	3,8	25,0

Napomena: ovdje su kao privatna obuhvaćena i ona poduzeća u kojima je država vlasnik manje od 50%

Izvor: Izračunano prema podacima iz WDR 1996, 15.

Učinci će privatizacije, dakako, biti znatno veći kada se vlasnička preobrazba privrede kraju te kada vlasnički udjel države bude sveden na simboličnu razinu, jer dobro je poznato i višestruko dokazano da je država loš poduzetnik.

Općenito se može zaključiti da je ekonomski rast u zemljama u tranziciji usko povezan sa stupnjem liberalizacije. Kao argument toj tvrdnji može poslužiti podatak da je brži rast realnog BDP-a u onim zemljama koje su u većoj mjeri provele liberalizaciju (slika 2.).



Slika 2. Stupanj liberalizacije i godišnje promjene realnog BDP-a (%)

Izvor: WDR 1996, 28.

Manje miješanje države u ekonomske poslove ne daje samo bolje rezultate u gospodarstvima koja prelaze iz planskog na tržišno poslovanje. To je pravilo koje vrijedi i za tržišne ekonomije, jer analiza pokazuje da više tržišne regulacije od strane države daje lošije rezultate i obrnuto, više tržišnih sloboda za posljedicu ima brži rast.²⁸

Doduše "nevidljiva ruka" Adama Smitha ne može biti sasvim djelotvorna u uvjetima potpune nerazvijenosti ili tek blijedih početaka, odnosno skromnih nastajanja, za funkcioniranje tržišta, bitnih institucija. Tu se poglavito misli na institucije u oblasti financija, bankarstva, tržišta novca i kapitala. ustroj i funkcioniranje tih institucija najpreća je i najvažnija

28 Analiza odnosa regulacije tržišta i realnog rasta BDP-a per capita u 11 zemalja EU pokazuje da je rast znatno veći u zemljama s manje regulacije (cf. "Two rules good, for rules bad", The Economist, 341(7987), October 12th 1996, 93.)

zadaca svih zemalja u tranziciji. Do tada će se stalno pronalaziti razlozi za "vidljivu ruku" države i privremene mjere "zaštite", što nije pozitivno.

Naime, svjetska iskustva pokazuju da su privremene mjere najčešće postajale stalne te da česte promjene u ekonomskoj politici nisu davale dobre rezultate ni na unutarnjem planu niti u ekonomskim odnosima s inozemstvom. Politička i ekonomska stabilnost su "condicio sine qua non" za sve zemlje u tranziciji.

ZAKLJUČAK

Put prema tržišnoj ekonomiji zacrtan je danas u tridesetak zemalja svijeta, tj. u onim zemljama koje su svoj "razvoj" temeljile na planu uz komandnu ulogu države.

Odlaskom s političke i ekonomske scene komunističkih režima stvorilo se sasvim novo ozračje pogodno za bitne promjene usmjerene prema tržištu. Opseg i doseg promjena, kao i njihove posljedice i razvoj, različiti su u pojedinim zemljama, jer su i polazni uvjeti biti drukčiji.

Nezaobilazan korak, i to prvi na putu od komandne do tržišne ekonomije, je liberalizacija, koja je u svim zemljama, gdje je dosljedno provedena, dala dobre rezultate.

Posljedice su "propuštanja" od strane države bile u početku dosta teške, a u nekim zemljama i katastrofalne, ali se stabilizacijskom politikom i dugoročnim učincima liberalne politike stanje ipak postupno popravlja. Štoviše, u zemljama s višim stupnjem liberalizacije ostvaruju se relativno visoke stope ekonomskog rasta. Tome osobito pridonosi izvoz i sektor usluga.

Početni povoljni rezultati promjena u zemljama u tranziciji ne bi trebali nikoga zavaravati. Put do tržišta je dug i težak, jer se na ekonomskom rastu i razvoju ništa ne može učiniti "preko noći". Dosta će još vremena trebati dok i one danas najrazvijenija tranzicijska gospodarstva budu ravnopravna sa zapadnoeuropskim.

LITERATURA

I. Knige, radovi, studije

1. Aven, P. (1994), "Problem in foreign trade regulation in the Russian economic reform", u A. Alund (ed.), *Economic Transformation in Russia*, Pinter Publishers, London
2. Cook, P. and Kirkpatrick, C. (eds.) (1995), *Privatisation Policy and Performance, International Perspectives*, Prentice Hall/Harvester Wheatsheaf, New York (etc.)

3. Estrin, S. and Cave, M. (eds.) (1993), *Competition and Competition Policy, A Comparative Analysis of Central and Eastern Europe*, Pinter Publishers, London/New York
4. Fornalcyk, A. (1993), "Competition policy in the Polish economy in transition", u S. Estrin and M. Cave (eds.), *Competition and Competition Policy, A Comparative Analysis of Central and Eastern Europe*, Pinter Publishers, London/New York
5. Lavigne, M. (1995), *The Economies of Transition, From Socialist Economy to Market Economy*, Macmillan Press, London
6. Nixon, F. (1995), "Enterprise reform and economic restructuring in transitional economies", u P. Cook and C. Kirkpatrick (eds.), *Privatisation Policy and Performance, International Perspectives*, Prentice Hall/Harvester Wheatsheaf, New York (etc.)
7. Sharp, M. and Barz, M. (1997), "Multinational companies and the transfer and diffusion of new technological capabilities in Central and Eastern Europe and the former Soviet Union", u David A. Dyker (ed.), *The Technology of Transition*, Central European University Press, Budapest
8. World Bank (1996), *From Plan to Market*, World Development Report 1996, Oxford University Press (World Bank), New York
9. *** *Guide to Economic Indicators* (1994), The Economist, London

II. Periodika

10. The Economist (1995), 337(7941), A survey of Central Europe, November 18th 1995
11. The Economist (1996), 338(7956), A survey of business in Asia, March 9th 1996
12. The Economist (1996), 341(7987), October 12th 1996
13. The Economist (1997), 342(8005), February 22nd 1997
14. The Economist (1997), 342(8007), A survey of China, March 8th 1997
15. The Economist (1997), 432(8009), March 22nd 1997

III. Statistika

16. Statistički godišnjak Hrvatske 1982. (1983.), Republički zavod za statistiku, Zagreb

17. Statistički ljetopis 1996. (1996.), Republika Hrvatska, Državni zavod za statistiku, Zagreb
18. United Nations (1994), Statistical Yearbook 1992, 39th iss., New York
19. United Nations (1995), UNCTAD Comodity Yearbook 1995, UN, New York/Geneva
20. World Bank (1996), The World Bank Atlas 1996, World Bank Washington, DC

Ivo Ban, Ph.D.

Assistant Professor

Faculty of Tourism and Foreign Trade, Dubrovnik

THE LONG AND DIFFICULT JOURNEY (from a non-market to a market economy)

Summary

The paper points out how the transition from a planned to a market economy is both a long and difficult journey. On this journey, all countries are faced with numerous problems, and liberalization and stabilization, as two inter-dependent economic processes, are very important steps in the initial approach towards an economic policy. The special inter-connection between the degree of liberalization and the success of transformation is emphasized. Those countries which succeeded and endured in thoroughly changing the earlier, planned economic system, advanced greatly towards a market economy. On the opposite side, those countries which were indecisive and which only partially engaged in changes or changed fundamental directions through time, remained just at the half-way point.

The logical influence of exceptionally various starting points to the success and reach of changing from a planned to a market economy is mentioned as being an obvious problem to the transition process. Besides which, a very pronounced, limiting factor is indicated and this by the absence of or rather by undefined institutions, without which a market economy cannot function or if it does, then with limitations. This reflects especially on institutions dealing with finance, banking, money market and capital. The establishment, development and function of such institutions is one of the priorities for all countries in transition.

Key words: *transition, liberalization, planned economy, market economy, stabilization*